

WOJCIECH GORCZYCA

UKRAINA I „PERYFERYJNY“ KONTEKST ŚRODKOWEUROPEJSKIEJ POLSKI

Abstrakt

Autor podejmuje polemikę ze znanym polskim historykiem, Antonim Podrazą, w odniesieniu do problemów związanych z jego koncepcją trzech wielkich podziałów Europy czasów nowożytnych. W szczególności dotyczy to zanegowania przez Podrazę koncepcji o istnieniu w ramach regionu określanego mianem Europy Środkowowschodniej (Czechy, Polska, Słowacja, Chorwacja, Litwa, Łotwa, Estonia) Ukrainy. Podraza zalicza Ukrainę wyraźnie do Europy Wschodniej, podkreślając, że zdecydowały o tym przede wszystkim różnice kulturowe. Polemika będzie się opierać na wynikach badań kulturowych Autora odnoszących się do literatury, zagadnień natury ekonomicznej i politycznej. Istotnym pozostaje w tym zakresie relacja Polska – Ukraina – Rosja i reprezentujący ją poeci oraz pisarze: Jan Kochanowski, Symeon Połocki, Adam Mickiewicz, Aleksander Puszkina i Lew Tołstoj.

Abstract

The author takes up a polemics with a famous Polish historian, Anthony Podraza with reference to problems connected with his concept of three huge divisions of Europe of modern times. This especially refers to Podraza's negation of the concept of existence of Ukraine within the region referred to as Middle-Eastern Europe (The Czech Republic, Poland, Slovakia, Croatia, Lithuania, Latvia, Estonia). Podraza rates Ukraine among Eastern Europe, highlighting cultural differences as the main reason for this. The polemics will be based on outcomes of author's cultural research with reference to literature and economic and political issues. In this respect, it remains vital to mention the relations between Poland, Ukraine and Russia as well as the poets and writers representing these countries: Jan Kochanowski, Symeon Polotsky, Adam Mickiewicz, Alexander Pushkin, Lev Tolstoy.

Słowa kluczowe

koncepcja trzech wielkich podziałów Europy czasów nowożytnych ■ polemika z Antonim Podrazą ■ Europa Środkowa

Key words

concept of three huge divisions of Europe of modern times ■ polemics with Anthony Podraza ■ Central Europe

Znany historyk polski, Antoni Podraza, definiując, czym jest Europa Środkowa, podaje trzy podstawowe charakterystyki: 1. Jest to obszar niemający antycznej tradycji przynależności do kręgu cywilizacji grecko-rzymskiej (w starożytności część europejskiego „barbaricum“), 2. Jest to obszar, poczynając od wieku X, związany pod względem kulturowym w tym też i religijnym z Europą Zachodnią, 3. Jest to obszar pod względem stosunków gospodarczo-społecznych związany od XVI wieku z Europą Wschodnią¹.

Według Podrazy, tak rozumiana Europa Środkowa obejmuje tereny leżące między Łabą i jej przedłużeniem do Istrii, a wschodnią granicą Polski i Węgier oraz południową granicą Węgier i Chorwacji. Tak określone granice, jak stwierdza Podraza, budzą wątpliwości w odniesieniu do terenów Ukrainy (i Białorusi). O tym, że Ukraina ciąży ku Europie Wschodniej, decyduje przede wszystkim czynnik kulturowy, jakkolwiek Podraza podkreśla, że Ukraina jest subregionem zaznaczającym związki z zachodnioeuropejskim regionem kulturowym.

Przytoczone przez Podrazę trzy charakterystyki Europy Środkowej w świetle nowszych badań archeologicznych, historycznych i kulturowych nie wytrzymują krytyki. Szczególnie dotyczy to kwestii kulturowych, w tym związanych z religią. Postaram się podjąć polemikę z tezami Podrazy i wskazać na środkowoeuropejskie korzenie Ukrainy, identyfikując przy okazji „peryferyjny“ kontekst Polski.

Pierwsza charakterystyka dotycząca antycznej tradycji ziem, na których dzisiaj leży Europa Środkowa, nie może być obecnie brana pod uwagę ze względu na kilka okoliczności, które przekonywająco odrzucają tezę, iż tereny między Odrą i Wisłą w tzw. epoce prehistorycznej zamieszkiwali Słowianie oraz że zostali oni wyparci przez Gotów na obszary między Dniestrem i Donem².

Jak ustalają Piotr Kaczanowski i Maciej Salamon³, teza o ciągłości kulturowej Słowian (od Prasłowian do Słowian – uzup. W. G.) nie znajduje żadnego usprawiedliwienia. Ludność zamieszkująca ziemie Polski w okresie

¹ PODRAZA, Antoni: *Europa Środkowa jako region historyczny*, <jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/Podraza.pdf>.

² Por. WOLLMAN, Frank: *Slovesnost Slovanů*. Eds. Ivo Pospišil a Miloš Zelenka. Brno: Tribun EU, 2012, s. 77.

³ KACZANOWSKI, Piotr: Europa barbarzyńska. In: *Wielka historia świata. Świat cywilizacji klasycznych*, t. 3. Red. Aleksander Krawczuk. Warszawa 2005, s. 447–561; SALOMON, M.: Bizancjum i kraje chrześcijaństwa wschodniego. In: *Wielka historia świata. Kształtowanie średniowiecza*, t. 4. Red. tenże. Warszawa 2005, s. 453–528.

rzymskim, ponad wszelką wątpliwość niczego wspólnego ze Słowianami nie miała. Lugiowie, plemię, z którym Rzymianie nawiązywali kontakty wojenne, byli najprawdopodobniej Celtami; zamieszkiwały tutaj plemiona germańskie, w skład puli etnicznej ludności przeworskiej wchodziłi obok innych ludów Germanowie – w tym grupy Celtów.

Zanik kultur rozwijających się od okresu rzymskiego na tych obszarach kończy cykl rozwojowy istniejący blisko 450 lat. Od początku VI wieku na tych obszarach obserwuje się pojawienie wczesnośredniowiecznej kultury Słowian. Problem obszarów „barbaricum“ i braku na nich wpływów kultury rzymskiej w świetle danych, jakimi dysponują Kaczanowski i Salamon, powinien być także poddany przewartościowaniu, jeśli chce się mówić o jakichkolwiek związkach Ukrainy z kulturą zachodnią. Twarde ustalenie, że granicą oddzielającą Rzym od „barbaricum“ był Ren oraz Dunaj, należy dzisiaj odrzucić. Oto kilka danych przemawiających za tym, że wpływy rzymskie sięgały daleko poza Ren i Dunaj. Zamiarem cesarza Oktawiana Augusta było podjęcie próby opanowania rozległych obszarów na wschód od Renu i na północ od górnego Dunaju i włączenie tej wielkiej części Barbaricum w obręb cesarstwa. Dla dziejów środkowoeuropejskiego Barbaricum bardzo istotne znaczenie miały zmiany, jakie zaszły u schyłku I wieku p.n.e. na terenie Kotliny Czeskiej, południowych Moraw, przyległej do nich południowo-zachodniej Słowacji oraz Dolnej Austrii. Obszary te zostały opanowane przez germańskie plemiona swebskie – Markomanów, którzy zajęli Czechy oraz Kwadów, których siedziby znajdowały się dalej na Wschód, na pozostałych terytoriach naddunajskich. Na terenie Kotliny Czeskiej powstało silne państwo Markomanów pod przywództwem Marbroda. W strefie jego wpływów były tereny Środkowej Europy – dorzecze Łaby, a także tereny Lugiów, utożsamianych z ludnością kultury przeworskiej (Sarmaci), zajmujące obszary południowej i środkowej części dorzecza Odry i Wisły. Interesującą informację o państwie Marbroda podaje Tacyt, piszący o istnieniu w stolicy państwa Marbroda faktorii kupców rzymskich. W miejscowości Mušor odkryto zarys budowli w planie typowym dla architektury rzymskiej, datowanej na czasy Oktawiana Augusta. Kontakty natury wojskowej można odnotować w przypadku Lugiów, zamieszkujących tereny południowej i środkowej Polski. Zawarł z nimi w 92 roku n.e. porozumienie cesarz Domicjan. Lugiowie otrzymali pomoc ze strony Rzymu w postaci 100 jeźdźców do walki ze Swebami.

W okresie rzymskim część terenów Barbaricum zajmowały kultury zaliczane do kręgu dackiego; w początkach I wieku n. e. sięgały po dorzecze górnego Dniestru. Od 2 poł. II wieku na obszarach między Karpatami

a dorzeczem górnego Dniestru rozwijała się kultura kurhanów karpaczkich. Od południa sąsiadowała ona z kulturą Karpów, której powstanie wiąże się z przesunięciem siedzib Daków na skutek podbicia ich państwa przez Trajana. Upadek tej kultury nastąpił przede wszystkim na skutek walk z Rzymem.

Południowa część Wschodniej Europy ma duże znaczenie, jeśli chodzi o generowanie kultury Słowian. W 2 poł. III wieku na terenach przy-czarnomorskich zajmowanych przez Sarmatów zaszły zasadnicze zmiany kulturowe. Powstała wówczas kultura czerniachowska, obejmująca swym zasięgiem rozległe tereny Ukrainy, Mołdawii i część Rumunii. Na tych terenach odegrała ta kultura najistotniejszą rolę. Odnotować tutaj należy impulsy kulturowe z nadczarnomorskich obszarów kultury antycznej (greckiej) oraz z prowincji rzymskich nad dolnym Dunajem. Kultura czerniachowska odpowiadała pod wieloma względami kulturom Środkowej Europy. W pozostałej części Europy Wschodniej nie obserwuje się z początkiem okresu rzymskiego istotnych przemian kulturowych w stosunku do modelu z poprzednich stuleci. Na te tereny tylko w niewielkim stopniu docierały nowe prądy, które na innych obszarach „barbarzyńskiej“ Europy doprowadziły do zmian pozwalających na powstanie kultur okresu rzymskiego. Strefa północno-wschodniej części Barbaricum tworzyła prowincję kulturową wyraźnie różniącą się od obszarów środkowo- i północnoeuropejskich.

Problem dotyczący pierwotnych siedzib Słowian naświetlają w znacznym stopniu wyniki badań archeologicznych. Uchwytą w źródłach archeologicznych kulturę Słowian z okresu, gdy wkroczyli oni na karty historii, charakteryzuje jednolity model kulturowy – bardzo zbliżony do istniejących wcześniej, w okresie wpływów rzymskich, postzarubińskich grup kulturowych (górną Oka – górny Dniepr), reprezentowanych m. in. przez kulturą kijowską, zajmującą rozległe dorzecza górnego i środkowego Dniepru. Jej model różni się od kultury czerniachowskiej, odpowiada zaś dokładnie strukturom charakteryzującym najwcześniejszą fazę kultury Słowian z VI i VII wieku. To stanowisko Kaczanowskiego⁴ odpowiada ustaleniom Salamona na temat trzech kultur archeologicznych słowiańskich (kultura praska od Prypeci do Karpat, kultura pieńkowska od Karpat Wielkich poprzez Dniepr do rzeki Doniec, kultura Kołczin – dorzecze środkowego Dniepru i Desny). Na południe Słowianie, po upadku związku plemiennego Hunów, zaczęli się przemieszczać na przelo-

⁴ KACZANOWSKI, Piotr: *Europa barbarzyńska*, op. cit., s. 560–561.

mie IV i V wieku. W ciągu VI wieku siedziby słowiańskie przesunęły się przez Wielkopolskę i Śląsk ku terenom połabskim⁵.

Podsumowując, okoliczności, które pozwalają odrzucić tezę Podraży dotyczącą braku antycznej tradycji przynależności do kręgu cywilizacji rzymskiej omówionych terenów Barbaricum, dotyczą czterech kwestii:

- obecności wpływów rzymskich na terenach wykraczających poza Ren i Dunaj. Wpływy dotyczą terenów południowej i środkowej Polski, Czech, Słowacji oraz Ukrainy,

- nieobecności wpływów rzymskich na terenach północno-wschodniej Europy – dzisiaj Rosji (tereny leśno-stepowe i leśne),

- braku Słowian w okresie rzymskim na terenach Czech i Polski,

- istotności ośrodka generującego kulturę Słowian i ich migrację – kultura postzarubinińska i kijowska.

Pozwala to twierdzić, że nie można dokonywać podziału Europy według kryteriów rzymskich – takich, jakie stosuje Podraza. Szczególnie dotyczy to obszarów Polski, Czech i Ukrainy. Kultura postzarubinińska i kijowska będąca pod wpływem grecko-rzymskim jest ważnym punktem odniesienia do określenia granicy funkcjonowania Słowian zachodnich, do których należałoby zaliczyć Ukraińców. Obecność wpływów rzymskich na terenach dzisiejszej Polski, Czech i Ukrainy oraz plany Oktawiana Augusta dotyczące rozszerzenia Imperium Rzymskiego generowały powstanie horyzontu mitomańskiego, który należy odnieść do państwa moskiewskiego i jego pierwszego cara, Iwana IV Groźnego. Groźny, powołując się na związki genealogiczne z Oktawianem Augustem, poprzez brata cesarza, Prusa, wzmacniał kompleks ideologiczny Moskwa III Rzym, przypisując sobie władztwo nad ziemiami, które należały do Prusa – obszary od Wisły do Niemna⁶.

Kolejne kryterium, jakie stosuje Podraza i jakie charakteryzuje Europę Środkową, dotyka kwestii religijnych, w tym kulturowych, wiążących się od X wieku z Zachodem. Wątpliwości Podraży związane z zakwalifikowaniem Ukrainy do Europy Środkowej dotyczą przynależności tego obszaru do dwóch kręgów kulturowych związanych z jednej strony z Polską i Litwą, z drugiej, ze Wschodem⁷. Uczony nie bierze pod uwagę wielu faktów kulturowych, na które zwracają uwagę m.in. Oskar Halecki i Jan

⁵ SALOMON, Maciej: *Bizancjum i kraje chrześcijaństwa wschodniego*, op. cit., s. 105–113.

⁶ GORCZYCA, Wojciech: *Iwan IV Groźny. Portret kulturowy władcy*. Bielsko-Biała 2012, s. 25.

⁷ PODRAZA, Antoni: *Europa Środkowa jako region historyczny*, op. cit.

Kłoczowski⁸. Przede wszystkim nie jest uprawniony, stosowany przez Podrazę, podział na chrześcijański Zachód i chrześcijański Wschód w odniesieniu do terenów Rusi Kijowskiej w okresie od przyjęcia chrztu w 988 roku do II rozbioru Polski (23. 01. 1793 r.), kiedy to Rosja włączyła do swojego terytorium 250 tys. km kw. – część woj. wileńskiego, wschodnią część woj. nowogrodzkiego, brzesko-litewskiego, wołyńskiego oraz woj. kijowskie. Wcześniej, w wyniku I rozbioru (15. 08. 1772 r.) włączono woj. połockie, witebskie i mińskie, tereny na wschód od Dźwiny i Dniepru (92 tys. km kw.). Natomiast w wyniku Rozejmu andruszowskiego (1667 r.) Polska straciła m.in. lewobrzeżną Ukrainę, a z prawobrzeżnej powiat kijowski i Kijów, z tym, że miasto Kijów i powiat miały po dwóch latach wrócić do Polski⁹. Faktycznie zostały już na zawsze przy Rosji. Pozwalając sobie na szerszą retrospektywę, jeśli chodzi o „peryferyjny“ kontekst Polski dotyczący Ukrainy, muszę odnieść się do kilku stwierdzeń Halickiego i Kłoczowskiego. Przede wszystkim warto podkreślić, że cywilizacja bizantyjska była cywilizacją europejską przez całe swe przywiązanie do tradycji antycznej, czego Podraza nie bierze pod uwagę. Podobnie jak Europa Zachodnia stanowiła bezpośrednią kontynuację tradycji rzymsko-chrześcijańskiej IV–V stulecia. Bizancjum miało bardzo ważne znaczenie dla przekazania tradycji greckiej na Zachodzie. W pełni docenił to Renesans włoski w swym odkryciu starożytności¹⁰. Czasy Rusi Kijowskiej, jak podkreśla Halecki, powinny być z całą pewnością włączone do historii Europy Zachodniej. Na związki Rusi Kijowskiej z Zachodem wskazują też np. badania F. Dvornika i Zbigniewa Gołąba¹¹. Gołąb podkreśla fakt, że wielkie Księstwo Moskiewskie pierwotnie było kolonialnym księstwem w obrębie Rusi Kijowskiej, a polsko-litewska unia (1569) wchłonęła większą część terytorium Rusi Kijowskiej. Zanim konflikt między Wielkim Księstwem Moskiewskim (później carską Rosją) zakończył się rozbiorami (trzeci rozbiór w 1795 r.), Słowianie Ukrainy byli związani z politycznymi

⁸ Por. HALECKI, Oskar: *Historia Europy. Jej granice i podziały*. Przeł. J. Kłoczowski. Lublin 2000, s. 13–93; KŁOCZOWSKI, Jan: *Cywilizacja bizantyjsko-słowiańska*. In: *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (XXVII wiek)*. Red. tenże. Kraków 1997, s. 85–106.

⁹ ŚLUSAREK, K.: *Rzeczpospolita w XVIII wieku*. In: *Wielka historia świata. Świat w XVIII wieku*, t. 8. Red. P. Franaszek. Warszawa 2006, s. 327–342.

¹⁰ KŁOCZOWSKI, Jan: *Cywilizacja bizantyjsko-słowiańska*, op. cit., s. 86–87.

¹¹ DVORNÍK, František: *The Its Relations with Western Europe*. In: *Translations of the Royal Historical Society* 29/1947, s. 27–46; GOŁĄB, Zbigniew: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*. Przeł. M. Wojtyła-Świerzowska. Kraków 2004, s. 22–23.

instytucjami Rzeczypospolitej i pozostawali pod silnym wpływem kultury zachodniej reprezentowanej przeważnie przez rzymskokatolickich Polaków i spolonizowaną szlachtę.

Słowianie Wschodni zjednoczeni po 988 roku wokół Kijowa dołączyli do wspólnoty europejskiej tuż po Słowianach Zachodnich przed ostatecznym zerwaniem Kościoła Zachodniego ze Wschodnim. Wraz z powstaniem Moskwy (1147) oraz z cokolwiek późniejszą polityką księcia Andrzeja Bogolubskiego pojawiły się poważne procesy asymilowania tych ogromnych terenów. Spór między Rusią Kijowską i Rusią Zaleską ujawnił się ostro szczególnie po zniszczeniu Kijowa przez siły Andrzeja Bogolubskiego w 1169 roku. Książę ów reprezentował czysto autokratyczny, rozwijający się w prymitywnych warunkach życiowych sposób rządzenia¹².

Istotny aspekt autokratyzmu w dziejach Rusi Kijowskiej stanowi nieprzewidziana katastrofa, jaką był najazd Mongołów w 1238 roku. Jak wiadomo, Daniel, książę halicki i wołyński z metropolitą kijowskim rozpoczęli negocjacje z papieżem Innocentym IV, którego propozycję nawracania Mongołów na wiarę chrześcijańską odrzucił Aleksander Newski. Daniel planował walkę z zagrożeniem mongolskim i wszedł w kontakt z Polską. Miejsce ostatnich następców Daniela poległych w walce z Tatarami zajęli w „Małej Rusi“ władcy polscy. W tym samym czasie Litwa wyzwoliła spod okupacji tatarskiej Ukrainę z Kijowem (Wielkie Księstwo Litewskie sięgało swymi granicami prawie do Moskwy – 100km od Moskwy). Od kiedy Litwini stali się katolikami (1387), cała federacja zdominowana była przez katolików. Przed i po unii florenckiej (1438–1439) podjęto nowe próby przyłączenia Rusinów do Rzymu. Nawet ci, którzy po unii brzeskiej (1596) pozostali przy wierze prawosławnej, z całą pewnością należeli do wspólnoty europejskiej tak w czasach Renesansu jak i Reformacji czy Kontrreformacji. Tym samym wschodnie granice tej wspólnoty sięgały równie daleko co granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów powstałej w 1569 roku¹³.

Jednakże Moskwa zamiast połączyć się z Rzymem, jak próbował to zrobić nowy Rzym znad Bosforu na soborze florenckim, stopniowo rozwijała koncepcję trzeciego Rzymu. Uwolniona od własnych azjatyckich najeźdźców Moskwa podążyła szlakiem, który wyznaczył jej Iwan Groźny. Pierwszy car Rosji widział swój kraj, pomimo swej „anglomanii“, poza Europą w nie mniejszym stopniu aniżeli miało to miejsce w czasach

¹² HALECKI, Oskar: *Historia Europy. Jej granice i podziały*, op. cit., s. 95.

¹³ Ibidem, s. 97.

Tatarów¹⁴. Trudno w tej sytuacji uznać za europejskie procesy związane z systematyczną rusyfikacją Ukrainy (od 1667) przez Rosję. W ten sposób imperium carów rosyjskich w sensie politycznym, dokonując aneksji i rozbiorów, stało się jednym z państw europejskich, co dzisiaj należy uznać za sytuacją kuriozalną.

Polityka ta nie miała nic wspólnego z generowaniem na terenach Ukrainy zjawisk kulturowych związanych z tradycją Zachodu. Mogła dać jedynie ustrój oparty na lokalnych tradycjach autokratycznych, z satrapią orientalną związanych i bliski „oświeceniowemu“ absolutyzmowi. W sumie doprowadziła do zniszczenia wspólnoty europejskiej. Pierwszym aktem zniesienia tej wspólnoty było zdobycie Nowogrodu przez Moskwę i rzeź jego mieszkańców dokonana przez opryczników Iwana Groźnego w 1570 roku.

Cerkiew prawosławna, jak wiadomo, była traktowana przez władców Moskwy instrumentalnie. Od 1448 roku była to cerkiew autokefaliczna, niezależna od patriarchy konstantynopolitańskiego, którego autorytet uznawano jedynie w zakresie dogmatów. Związek z metropolią kijowską został zerwany, kiedy pojawiły się w niej tendencje, by uznać unię florencką z Kościołem łacińskim. Kościół ten bowiem był ukazywany – i jest przecież nadal przez władców Moskwy jako wróg tradycji i kultury ruskiej¹⁵.

Jak w tej sytuacji można odnieść charakterystyczną dla badań kulturowych relację władza – wiedza, jeśli chodzi o rywalizujące ze sobą państwa, Polskę i Rosję, do obszarów województwa kijowskiego i samego Kijowa oraz Krymu? Analiza tego aspektu, jak sądzę, da podstawy do zanegowania twierdzenia Podraży o przynależności Polski i Ukrainy do dwóch różnych kręgów kulturowych (Rzeczpospolita, ziemie etnicznie polskie i litewskie; Ukraina, ziemie ruskie). W XVII wieku polska szlachta, podobnie jak litewska, silnie oddziaływała na tereny Ukrainy i Rosję. Pomimo konfliktów Rzeczpospolitej Obojga Narodów z Rosją, kultura polska była na Wschodzie bardzo atrakcyjna. Tzw. barok kijowski (ukraiński) czerpał wiele z architektury i wystroju polskich kościołów katolickich, a np. malarstwo uprawiane we Lwowie oddziaływało na styl ruskich ikon. Przykładem może być *Naigrawanie*. Wpływy polskiego malarstwa sięgały aż do Moskwy, gdzie na dworze carskim pojawili się

¹⁴ Ibidem, s. 95.

¹⁵ GRZYBOWSKI, S.: Świat u progu dziejów nowożytnych. In: *Wielka historia świata. Narodziny świata nowożytnego 1453–1605*, t. 6. Red. tenże. Warszawa 2005, s. 9–107.

artyści z Polski, wykonujący tam portrety. Ten proceder zakwestionował jednak patriarcha Nikon w 1654 roku wydając edykt zabraniający przyjmowania zachodnich nowinek¹⁶. W 1635 roku król Władysław IV zatwierdził istnienie Kolegium Mohylańskiego w Kijowie. Do końca życia Piotra Mohyły powstały kolegia w Krzemieńcu, Wołyniu i Winnicy. Program opracowany przez jezuitów był realizowany na bazie podręczników poetyki pisanych po łacinie i po polsku. Czerpano obficie z twórczości Jana Kochanowskiego, Samuela Twardowskiego oraz Macieja Sarbiewskiego. W klasie retoryki wykorzystywano teksty Erazma z Rotterdamu, Stanisława Orzechowskiego¹⁷. Późniejszy wychowawca dzieci cara Aleksego Michajłowicza, Symeon Połocki, jako słuchacz Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, zdobywał podstawową wiedzę z zakresu poetyki, ucząc się pisania wierszy na teksach Jana Kochanowskiego. Obcy naturze języka rosyjskiego system sylabiczny, jakim dysponował Mistrz z Czarnolasu, nadto zupełnie obce Połockiemu idee Renesansu, doprowadziły carskiego poetę bazującego często na retoryce średniowiecznej scholastyki do budowania panegiryków m.in. w oparciu o taką prefigurację mitu greckiego, która zyskuje przede wszystkim wymiar ideologiczny, związany z koncepcją Moskwy jako III Rzymu¹⁸. Ten rodzaj ideologicznego wykorzystania mitu (tym razem rzymskiego) wprowadzał później Michał Łomonosow jako poeta neoklasykistyczny. Brak literackiego języka narodowego w Rosji w epoce europejskiego Renesansu, Baroku i Oświecenia, wcześniejsze zdominowanie kultury ruskiej m.in. przez „reformę“ *Czetyj Minejów* oraz „encyklopedyczny“ obraz świata, stworzony na rozkaz Iwana Groźnego i zawarty w *Nikonowskim zwodzie*, wyklucza mówienie o wschodnich (tj. rosyjskich) wpływach kulturowych na Ukrainę, chyba że tylko w sensie politycznym, tj. *stricte* despotycznym. Ów wpływ jako kulturowo-ekonomiczny bardzo „zręcznie“ zaznaczył w *Wojnie i pokoju* Lew Tołstoj, posługując się chwytem odwrócenia prawdy historycznej¹⁹.

¹⁶ PIROŻYŃSKI, J.: Kultura XVII wieku – krąg europejski. In: *Wielka historia świata. Świat w XVII wieku*, t. 7. Red. Antoni Podraza. Warszawa 2005, s. 113–159.

¹⁷ ŠEVČENKO, Ivan: Różne oblicza świata Piotra Mohyły. In: *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej*, op. cit., s. 245–247.

¹⁸ GORCZYCA, Wojciech: Symeona Połockiego i Aleksandra Puszkina rozumienie mitu i historii. In: Tegoż: *Briusow * Iwanow * Gumilow. Prawdy o micie, symbolu i historii*. Bielsko-Biała 2008, s. 7–20.

¹⁹ Jednoznaczna aprobata Polski i odrzucenie artykułu V Konstytucji 3 Maja, z jaką mamy do czynienia w *Wojnie i pokoju*, każe dzisiaj mówić o sprzeniewierzeniu

Podobny sposób percepcji historii zaprezentował wcześniej Aleksander Puszkina w poemacie pt. *Fontanna Bachczysaraju*. Rosyjski poeta spędził na Kaukazie i Krymie trzy letnie miesiące 1820 roku²⁰. Był w Bachczysaraju, co dało asumpt do napisania poematu. Jak twierdzi Adam Mickiewicz, który znalazł się na Krymie w 1825 roku w wyniku zesłania za pracę w Kole Filomatów i Filaretów występujących przeciwko represyjnej polityce namiestnika cara Mikołaja I, Nowosilcowa²¹, (...) poeta rosyjski, Aleksander Puszkina (...) z właściwym sobie talentem – napisał powieść *Fontanna Bachczysaraju*²². Niewątpliwie ironizujący kontekst wypowiedzi Mickiewicza („z właściwym sobie talentem“), dotyczy nie tylko kwestii formalnych, tj. struktury gatunkowej Puszkiniowskiego poematu (powieści). Polski poeta stwierdzał wówczas także, iż (...) sonety są trudne w porównaniu z ciągłym poematem, jakkolwiek ich forma nie sprawiała mu jakichś znacznych kłopotów²². Warto w tej sytuacji pokusić się o porównanie dwóch poetyckich interpretacji historii fontanny Bachczysaraju w nawiązaniu do myśli Zbigniewa Herberta: „Chciałbym się dowiedzieć/gdzie kończy się wzmówienie/ a zaczyna związek realny“²³.

Mickiewicz i Puszkina o historii stolicy chanów krymskich mówią różnym językiem. Mickiewiczowski sonet z nazwiskiem Marii Potockiej w tytule jest pretekstem do snucia refleksji na temat wolności (...) przeszłości chwile,/ Ulatując od ciebie jak złote motyle./ Rzuciły w głębi serca pamiątek owady“. Wspomnienie, historia mają tutaj konotacje, wyrażone w procesach metaforyzacyjnych, dodatnie (złote motyle) i ujemne (pamiątek owady). W postrzeganiu historii stolicy chanów (sonet *Bachczysaraj*) istotne u Mickiewicza jest to, że mocno podkreśla siły destrukcyjne, jakie doprowadziły do upadku stolicy chanów: „Powoju roślinna

się przez Tołstoja międzynarodowemu prawu narodów, a co za tym idzie prawo moralnemu J. J. Rousseau. Por. GORCZYCA, Wojciech: Pułapki utopizmu w Wojnie i pokoju Lwa Tołstoja. In: *Studia Slavica* XVIII/1, 2014, s. 22.

- 20 ŁUŻNY, R.: Aleksander Puszkina. In: *Literatura rosyjska*. Red. M. Jakóbiec. Warszawa 1970, s. 495–539.
- 21 STRASZEWSKA, M.: Adam Mickiewicz (1798–1829). In: *Literatura polska. Romantyzm. Pozytywizm*. Red. J. Kulczycka-Saloni i ta że. Warszawa 1990, s. 30.
- 22 Cyt. za objaśnienia poety, Temat Mickiewicza. In: MICKIEWICZ, Adam: *Wiersze i powieści poetyckie*. Wybór, układ i posłowie Jarosław Marek Rymkiewicz. Warszawa 2004, s. 384, 398.
- 23 Cyt. za KISS, Csaba G.: *Lekcja Europy Środkowej. Eseje i szkice*. Kraków 2009, s. 135.

zajmuje dzieło ludzi./ Piszze Balsazara głoskami RUINA (...) ²⁴. Odniesienie do prorocstwa Danielowego (5/25, 26, 27, 28) jest tutaj ewidentne: 25. A oto napis, który został wypisany: MENE, MENE, TEKEL, PARSIN. 26. MENE – i Bóg policzył dni twego królestwa i położył mu kres. 27. TEKEL – zważono cię na wadze i stwierdzono u ciebie brak. 28. PERS – twoje królestwo podzielono i dano Medom oraz Persom ²⁵.

Mickiewiczowską „Ruinę“ należy odnieść do trzech aspektów sprawy: do pozbawienia wolności Polaków, Litwinów i Ukraińców przez Katarzynę II, do aneksji Krymu przez carycę rządzącą przy pomocy swoich faworytów oraz do kontekstu kluczowego, tj. do postaci Nabuchodonozora II walczącego z Egiptem o prymat nad Syrią i Palestyną. Jego wojska pojawiły się w Judzie i przystąpiły do oblężenia Jerozolimy, którą zdobyto w 601 roku p.n.e. Drugi raz Nabuchodonozor wszedł do Jerozolimy i podbił cały kraj w 589 roku, uśmierzył bunt wywołany przez ostatniego króla Judy, Sedyceusza. Króla i jego synów zabito. Miasto złupiono i spalono świątynię Jerozolimską. Wysiedlono 20 tys. mieszkańców (niewola babilońska) ²⁶.

Chanat Krymski powstał w latach 1428–1430. Pierwszy okres dziejów Chanatu wypełnia długotrwała walka o wyzwolenie spod zwierzchnictwa Złotej Ordy. W pokonaniu wojsk Złotej Ordy pomagały Krymowi oddziały polsko-tatarskie ²⁷. W XVI–XVII wieku na Półwyspie mieszkało nie więcej niż 180–250 tys. Tatarów oraz Włosi, Ormianie, Grecy, Żydzi, Turcy, Francuzi. W 1735 roku, kiedy Tatarzy pod kapłanem Gerejem walczyli na Kaukazie z Persją, potężna armia rosyjska pod wodzą feldmarszałka Bukharda Christoph'a von Münicha – Niemca w służbie carskiej – wtargnęła na Krym. Ofiarą pożogi i grabieży padło około 30% miejscowości, w tym Bachczysaraj. Niemal doszczętnie został zniszczony pałac chanów stolicy Krymu ²⁸. Już w 1778 roku Rosja spowodowała masowy exodus ludności chrześcijańskiej. W XVIII wieku Krym opuściło około 110 tys. ludności tatarskiej. Na jej miejsce zaczęli napływać Ukraińcy, Rosjanie, Niemcy, Serbowie, Bułgarzy, Grecy, Albańczycy. Akcją kolonizacyjną

²⁴ MICKIEWICZ, Adam: Grób Potockiej, Bakczysaraj. In: Tegoż: *Wiersze...*, op. cit., s. 222–224.

²⁵ *Pismo Święte w przekładzie Nowego Świata*. Przetłumaczono z *New World Translation of the Holy Scriptures*, wyd. z roku 1984, s. 1141.

²⁶ ŚLIWA, J.: Państwa i ludy wschodniej części basenu Morza Śródziemnego (około 3000/2900–327 p.n.e.). In: *Wielka historia świata. Stary i nowy świat*, t. 2. Red. tenże. Warszawa 2005, s. 363.

²⁷ PODHORODECKI, Leszek: *Chanat Krymski*. Warszawa 2012, s. 14.

²⁸ Ibidem, s. 327.

kierował Potiomkin. Rusyfikacja Krymu rozpoczęła się zaraz po aneksji. Część meczetów zamieniono na cerkwie, inne zburzono. Spowodowało to masową emigrację trwającą również przez cały XIX wiek.

Puszkina, koncentrując się na fabularności, która eksponuje wątek romansowy i awanturniczy, unika zderzenia z faktami historycznymi. Upływ czasu zaznacza się w poemacie tylko w nieobecności mieszkańców pałacu chanów. Złoto, kwitnące róże i sam pałac pozostają niezmiennie takie same: „Еще поныне дышит нега/ В пустых покоях и садах/ Играют воды, рдеют розы,/ (...) И злато блещет на стенах“. Trudno w tej sytuacji uznać pytanie kończące poemat (Где скрылись ханы?) za retoryczne, a konstatację wyrażoną w przemilczeniu (Все изменилось...) za historycznie uzasadnioną²⁹.

Na całym obszarze Europy Środkowej, obejmującej w tym czasie, kiedy Puszkina pisał *Fontannę Bachczysaraju*, kilka średnich i małych narodów, od Polaków począwszy, poprzez Czechów, Słowaków, Węgrów, Słoweńców, Chorwatów, Serbów, Rumunów i Bułgarów, i jest to decydująca różnica w porównaniu z literaturą rosyjską, w XIX wieku literatura była w sposób jednoznaczny podporządkowana realizacji celów narodowych³⁰. Puszkina jako poddany imperium rosyjskiego w *Fontannie Bachczysaraju* czy w *Jeńcu kaukaskim* nie walczył o urzeczywistnienie swych celów artystycznych i społecznych. Pisał po prostu zgodnie z dyskursem władzy, akceptując bez reszty zarówno podbój Krymu jak i Kaukazu przez Rosję. Odbierał Tatarom „złote motyle wolności“, „wynosił zakazane złote naczynia ze świątyni domu Bożego“ po to, aby wysławiać swego boga – cara – złotego cielca. W sensie merkantylnym przekłada się to na ustalenie: „Все живо там: холмы, леса./ Янтарь и яхонт винограда!/ Долины приютная краса“³¹.

Kończąc, należałoby się odnieść do ustalenia Podrazy, iż Europa Środkowa to obszar związany, poczynając od XVI wieku, z Europą Wschodnią. Podrazie chodzi o typ gospodarki feudalno-pańszczyźnianej. Podział kontynentu oparty na przesłankach ekonomicznych, zapoczątkowany na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, według Podrazy, trwał aż do XX wieku³². Jest to nieporozumienie, zważywszy fakt, że Europa Wschodnia w XVI–XX wieku to, w moim przekonaniu, przede

²⁹ PUŠKIN, Aleksander Sergejevič: *Bachčisarajskij fontan*. In: Tegoż: *Polnoe sobranije sočinenij v desjati tomach*. Tom IV. Poemy i skazki. Moskwa – Leningrad 1949, s. 173–193.

³⁰ KISS, Csaba G.: *Lekcja Europy Środkowej*, op. cit., s. 128.

³¹ PUŠKIN, Aleksander Sergejevič: *Bachčisarajskij fontan*, op. cit., s. 192.

³² PODRAZA, Antoni: *Europa Środkowa jako region historyczny*, op. cit.

wszystkim Rosja. Nie można utożsamiać systemu feudalnego Rusi Zaleckiej (Wielkiego Księstwa Moskiewskiego) z gospodarką feudalno-pańszczyźnianą Polski XVI, XVII czy XIX wieku (np. Wielkie Księstwo Poznańskie). Po pierwsze feudalizm wschodniej Rusi nie wkroczył na drogę rozwoju instytucji stanowych, a despotyzm carski wprowadził go na drogę przejętą od państwa sułtanów, drogę złudnej wielkości państwa i nędzy społeczeństwa³³. W XVI–XVII wieku mieszkańcy wsi w Rosji stanowili około 95–97% wszystkich ludzi. Dla porównania ludność miejska Rzeczypospolitej Obojga Narodów w tym czasie stanowiła około 23%, a takie miasto jak Gdańsk liczyło około 30–35 tys. mieszkańców. Stan zacoferania rolnictwa w Rosji był największy w porównaniu z krajami Środkowej i Zachodniej Europy. W Rosji, podobnie jak w państwie ottomańskim, nie było prywatnej własności ziemi. W Turcji cała ziemia, według prawa koranicznego, należała do Allaha, co w praktyce oznaczało, że na wielką własność ziemską składały się dobra sułtańskie i dobra fundacji religijnych. W Rosji ziemia należała do cara. Groźny np. dysponował dobrowolnie ową własnością, zakładając opryczninę i rugował bojarów z ich ziem macierzystych. Car Mikołaj I za udział w powstaniu dekabrystowskim wydziedziczył księcia Sergiusza Wołkońskiego i zesłał go dożywotnio na Sybir.

W Polsce przejście do systemu feudalno-pańszczyźnianego stworzyło efektywną gospodarczo i politycznie warstwę średniej szlachty. Była to podstawa kulturowego rozwoju renesansowej Polski³⁴. W 2. poł. XVI wieku szczególnie intensywnie rozwijały się miasta, zwłaszcza na terenach włączonych na mocy Unii Lubelskiej w 1569 roku Ukrainy. Procesy urbanizacyjne wiązały się w dużej mierze z napływem na tereny wschodnie Rzeczypospolitej ludności żydowskiej. W ciągu XV i XVI wieku nastąpił w Polsce wzrost produkcji o około 100% na głowę mieszkańca³⁵.

Lew Tołstoj, pisząc o dobrach Pierra Bezuchowa, które jego ojciec, jak chce narrator, otrzymał w wyniku nadania przez Katarzynę II (po II rozbiorze Polski), podkreśla, iż:

Именья, в которых он не бывал еще, были одно живописнее другого; народ везде представлялся благоденствующим и трогательно-благодарным за сделанные ему благодеяния. Во всех имениях Пьер видел своими глазами по од-

³³ GRZYBOWSKI, S.: *Świat u progu dziejów nowożytnych*, op. cit., s. 40–41.

³⁴ TOPOLSKI, Jerzy: *Historia Polski*. Poznań 2003, s. 102–103.

³⁵ Ibidem, s. 104.

ному плану воздвигавшиеся и воздвигнутые уже каменные здания больниц, школ, богаделен, которые должны были быть в скором времени открыты.³⁶

Były to ziemie, które stanowiły niegdyś dobra księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego. W 1866 roku, kiedy Tołstoj pisał swoją powieść, w samym powiecie starokonstantynowskim przemysł fabryczny był reprezentowany przez 47 fabryk, funkcjonowały tutaj dwie cukrownie i 13 gorzelni, były dwa szpitale w mieście i przy fabrykach³⁷. Znajdujące się na terenie województwa kijowskiego ziemie, należące niegdyś do księcia Ostrońskiego, z niezłe wykształconą infrastrukturą, jak widać, dawały niezły profit faworytowi Katarzyny II, staremu hrabiemu Bezuchowowi, a później jego synowi. Z „ustaleń“ Tołstoja wynikałoby, iż była to gospodarka funkcjonująca na terenach Europy Wschodniej od niepamiętnych czasów.

Jak faktycznie wyglądała ta gospodarka, pisze Tołstoj jako ksiączę Niechludow w *Poranku ziemianina* (*Утро помещика*, 1852–1856). Dla bliżej niewtajemniczonego czytelnika dodam, że chodzi tutaj o Jasną Polanę, własność samego Tołstoja, a więc obszar, który nie doświadczył wpływów polskich, jeśli chodzi o gospodarowanie w systemie feudalno-pańszczyźnianym:

- А разве у тебя изба плоха?
- Того и ждем с бабой, что вот-вот раздавит кого-нибудь (...). Намедни и то накатила с потолка мою бабу убила!
- Как убила?
- Да так, убила, ваше сиятельство: по спине как полыхнет ее, так она до ночи замертво пролежала.³⁸

W tym wypadku Lew Tołstoj jako sentymentalny ksiączę Niechludow i jednocześnie właściciel rozwalającej się chaty chłopca Czurisionka jest rozbijająco szczery. Szczerość opiera na spekulatywnie „konceptualizowanym“ pojęciu ofiarności.

³⁶ TOLSTOJ, Lev Nikolajewiç: *Vojna i mir*: Tom I–II. Moskwa 2006, s. 464.

³⁷ Por. GORCZYCA, Wojciech: Utopia chłopska w Lwa Tołstoja w Wojnie i pokoju. In: *Slavica Litteraria*, X/16, 1–2, 2013, s. 3–22. Cyt za *Słownik Geograficzny Królewski Polski i innych krajów słowiańskich*. <http://dir.icm.edu.pl/pl/slovník_geograficzny/tom_XI/259>.

³⁸ TOLSTOJ, Lev Nikolajewiç: *Utro pomeščika*. In: *Sobranije soçinenij*. Tom II. Moskwa 1997, s. 231.